

Станіслав Келембет

МИХАЙЛО ВСЕВОЛОДОВИЧ, ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ЧЕРНІГІВСЬКИЙ І КИЇВСЬКИЙ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ, БІОГРАФІЇ ТА СКЛАДУ РОДИНИ

У статті піддається критиці версія О. В. Журавля, згідно з якою Михайло Чернігівський був сином не Всеволода III Святославича Чермного, великого князя Чернігівського й Київського, а Всеволода Святославича, князя Трубчевського. Доводиться, що Михайло все ж був сином Всеволода Чермного та Анастасії, дочки Казимира II Справедливого, князя Польського, а народився у середині 80-х – на початку 90-х рр. XII ст. Також автор вважає, що Михайло Всеволодович був одружений двічі: від першого шлюбу з невідомою народилися його син Роман та дочка Марія, а також, вірогідно, Феодулія; від другого шлюбу, з дочкою князя Романа Галицького – син Ростислав та, можливо, інші сини, які приписуються Михайлу лише родоводами XVI ст.

Ключові слова: Михайло Всеволодович, Всеволод Чермний, Всеволод Трубчевський, династія Ольговичів, Конрад Мазовецький, Роман Брянський, Введенсько-Печерський пом'яник.

Автори XVIII – кінця XX ст. ніколи не сумнівалися в тому, що знаменитий кн. Михайло Чернігівський був представником старшої лінії роду Ольговичів – сином Всеволода III Святославича Чермного, вел. князя Чернігівського й Київського. Разом з тим у пізніх літописних зведеннях Михайло Всеволодович зветься онуком Святослава Ольговича, тоді як Всеволод Чермний був онуком його старшого брата, Всеволода Ольговича. Наприклад, у Московському зведенні кінця XV ст. Михайло Всеволодович названий онуком Святослава Ольговича аж три рази¹. Ця ж генеалогічна схема потрапила й до офіційного московського родоводу нащадків кн. Чернігівських – т. зв. «Государева родословця» 1555 р., включеного потім до складу «Бархатної книги» 1680-х рр.² Що ж стосується найдавніших літописів, зокрема Галицько-Волинського (кінець XIII ст.) та Лаврентіївського (початок XIV-го), то про конкретне походження Михайла Всеволодовича у них нічого не говориться. А отже, генеалогічну вказівку пізніх літописів слід визнати лише вставкою, що була включена до первісного тексту з інформативною метою; такі додатки взагалі є характерними для зведень, призначених для читачів XV – XVI ст. (тоді як літописець «першо-автор», фіксуючи сучасні йому події, потреби в подібних уточненнях не мав). Саме через це, напевне, протягом двох з половиною століть історики і не надавали генеалогічній схемі, що міститься у пізніх літописах та родоводах, особливого значення, сприймаючи її як очевидну помилку.

Однак два десятиліття тому О. В. Журавель спробував довести, що правильне походження Михайла Всеволодовича вказане саме у пізніх літописних зведеннях та родоводах. З цього виходило, що Михайло був сином не Всеволода Святославича Чермного, а Всеволода Святославича, князя Трубчевського († 1196) – наймолодшого сина Святослава Ольговича, брата знаменитого Ігоря. Найвагомий аргумент на користь такої версії – це те, що після загибелі у 1223 р. Мстислава Святославича Чернігівського (молодшого брата Всеволода Чермного) син Всеволода Святославича Трубчевського мав залишитися найстаршим у роді кн. Чернігівських, оскільки належав до того ж

© Келембет Станіслав Миколайович – кандидат історичних наук, доцент.

самого покоління, хоча й походив з наймолодшої лінії Ольговичів³. Дійсно, право родового старшинства серед Ольговичів дотримувалося дуже суворо, і племінники як рідні, так навіть і двоюрідні ніколи не займали головного чернігівського стола перед молодшими дядьками.

Інші ж аргументи О. В. Журавля, по своїй суті, ніякого значення не мають, оскільки вони засновані на «унікальних повідомленнях» В. М. Татіщева та цілком довільних припущеннях. Чого варте, скажімо, таке твердження: «Згідно з Любецьким синодиком, мати Михайла Всеволодовича звали Анастасією, у той час як сина Всеволода Чермного народила Марія». Однак Анастасією у Любецькому синодику названа дружина Всеволода-Данила Святославича, вел. кн. Чернігівського, тобто саме Всеволода Чермного! А щодо народження Михайла Марією Казимирівною, дружиною того ж Всеволода, то про це повідомляє лише Татіщев, «доповнюючи» і без того помилкову комбінацію київського «Синопису» XVII ст. (про неї див. нижче). Далі, начебто «(...) не малозначною є подробиця В. М. Татіщева. Михайло Всеволодович ішов на Калку «с новгородці», а це означає, що Михайло князував у 1223 р. у Новгороді-Сіверському, який був стольним містом молодших Ольговичів». Насправді ж Татіщев, помилково розповідаючи про битву на Калці під 1224 р., дещо *раніше* повідомляє про вокняжіння Михайла Чернігівського у Новгороді⁴, а отже, явно має на увазі жителів Новгорода *Великого*. Щодо Новгорода-Сіверського, то жодних відомостей про нього у XIII ст. літописи взагалі не зберегли (з князівських пом'яників можна дійти висновку, що це місто стало удільною столицею нащадків Олега II – Костянтина Святославича, старшого брата Всеволода Чермного; але зупинятися на даному питанні тут не місце). Інші «аргументи» О. В. Журавля – це також цілком довільні міркування. Врешті-решт, дослідник робить фантастичний висновок, нібито існувало два Михайла Всеволодовича – нічим не примітний син Всеволода Чермного, який помер невдовзі після 1206 р., та його (Всеволода) троюрідний брат, представник наймолодшої гілки Ольговичів, який у 1223 р. і успадкував Чернігів!

З версією О. В. Журавля ми погодитися категорично не можемо – хоча б тому, що вона суперечить аж трьом літописним свідченням, достовірність яких сумніву не підлягає.

По-перше, у 1224 р. Новгородський літопис зве Михайла Чернігівського шурином, тобто братом дружини Юрія Всеволодовича, вел. кн. Володимиро-Суздальського⁵. І дійсно, у 1211 р. Юрій оженився на дочці Всеволода Святославича, тоді князя Київського, тобто Всеволода Чермного⁶. Щоб спростувати цей факт, О. В. Журавель вдається до деяких даних «Життя св. Єфросинії Суздальської» – дочки Михайла Чернігівського. Але вказана пам'ятка, написана лише близько 1570 р. (!), носить наскрізь легендарний характер (чого вартий хоча б той факт, що князь Суздальський, наречений Єфросинії, зветься тут Міною Іоанновичем, нащадком варяга Шимона!)⁷, а тому достовірним джерелом аж ніяк вважатися не може. До того ж навіть такі дані Журавель тлумачить цілком довільно, у руслі своєї гіпотези: Феодулія Михайлівна у 1227 р. (дата – безпідставна) начебто мала вийти заміж за гаданого сина Юрія Всеволодовича (!), але через його раптову смерть постриглася у черниці в Суздалі; а отже, її брат, Михайло Чернігівський, шурином Юрія бути не міг. Якщо вже і реконструювати історичну основу «Життя Єфросинії Суздальської», то її нареченим слід визнати кн. Федора Ярославича, племінника Юрія Всеволодовича, який справді помер напередодні свого весілля у 1233 р. (див. наприкінці статті).

По-друге, той же Новгородський літопис повідомляє про похід у 1235 р. «на Михайла Всеволодича Чермного кь Чернигову»⁸, тобто явно сина Всеволода Чермного. Цього свідчення О. В. Журавель взагалі не знає.

По-третє, Галицький літопис свідчить про втечу Михайла у 1240 р. «кь *уєви своєму* в Ляхы и кь Кондратови»⁹. Мова йде про кн. Конрада I Мазовецького, молодшого сина Казимира II Справедливого, який, отже, був братом матері Михайла. І дійсно, Київський літопис повідомляє, що у листопаді чи грудні 1179 (6686) р. Святослав Всеволодович, вел. кн. Київський, оженив середнього сина Всеволода на полячці Казимірівні¹⁰. О. В. Журавель у вищенаведеній цитаті надає винятково важливого значення сполучнику

«и», вважаючи, що мова йде про двох різних осіб – ближче невідомого польського князя, Михайлового воя, та Конрада Мазовецького. Перший з них нібито походив з Сілезької чи Великопольської лінії польських П'ястів. З якої ж причини такий дрібний князь, як Всеволод Святославич Трубчевський, *наймолодший* серед Ольговичів, мав одружитися на князівні з далекої Польщі, Журавель не пояснює. Та головне, трохи нижче Галицький літопис, вже без будь-яких двозначностей, повідомляє, що Михайло подався до Конрада, а від нього «иде отъ уя свого» на Русь»¹¹.

Переходимо до питання про матір Михайла Всеволодовича, дочку Казимира II Справедливого, кн. Польського. Це питання свого часу, ще у XVII ст., заплутав укладач знаменитого Синопису: тут повідомляється, що у тому ж 6686 р. (помилково перекладеному як 1172-й) померла дружина Всеволода Святославича Марія, дочка короля Польського Казимира, й була похована у нею ж побудованій кам'яній церкві – пізнішому Кирилівському монастирі¹². Цю звістку під 1179 р. повторює і В. М. Татішев, але додає, що смертельна хвороба княгині була «отъ тяжкаго рожденія сына Михаила, которой по ней остался»¹³. У даному випадку ми маємо справу з одним із т. зв. «унікальних повідомлень» Татішева, які насправді є не більше, ніж його власними вигадками: жодних джерел, які були б нам невідомими зараз, Татішев у своєму розпорядженні не мав¹⁴. Цілком зрозуміло, що дружина Всеволода Святославича не могла протягом одного року вийти заміж, побудувати церкву й померти при народженні сина.

Питання роз'яснює давній Київський літопис, де повідомляється лише про смерть княгині Всеволодової, похованої «у с(вя)того Кюрила», ім'я та походження якої *не вказані*¹⁵. Безперечно, вона була дружиною не Всеволода Святославича, а його діда – Всеволода-Кирила Ольговича. Вже у пізньому Густинському літописі говориться, що незабаром після шлюбу Всеволода Святославича з Казимірівною померла «княгиня Марія Всеволодовая, *мати Святославля*», але тут же вона помилково названа «дщи Казимера короля Полского Мниха, иже пострижеса въ схиму и положена бысть въ церквѣ святого Кирила, юже сама создала бѣ»¹⁶. Насправді ж дружина Всеволода Ольговича була дочкою Мстислава Володимировича Великого, сини якого в літописах не раз звуться шуринами Всеволода. Вказану помилку в Синописі (й відповідно у Татішева) роз'яснив ще М. О. Максимович¹⁷.

Яке ім'я дочка Казимира Справедливого носила до свого шлюбу в 1179 р., залишається невідомим, у православ'ї ж вона була названа Анастасією – саме так записана дружина Всеволода-Данила Святославича у пом'яниках¹⁸. Ця Казимірівна народилася не раніше 1164 р., оскільки її батько одружився у попередньому році¹⁹. Зіставляючи наведені дані (у т. ч. шлюб Всеволодової дочки та Юрія Всеволодовича у 1211 р.), народження Михайла слід відносити десь до середини 80-х – початку 90-х рр. XII ст.²⁰.

Щоправда, в літературі можна зустріти вказівку, нібито вперше після народження Михайло Всеволодович згадується ще у 1186 р. Вона походить з легендарного «Житія св. Микити Переяславського», написаного у 1-й половині XV ст. або незадовго перед тим: тут повідомляється, що кн. Михайло Чернігівський, захворівши, вирушив до Переяслава-Заліського (!), де св. Микита вилікував його одним дотиком свого посоха. У деяких списках Житія до цього додано: «Благовѣрный же князь Михаил повелѣ поставити крестъ честный на том мѣстѣ, в лѣто 6694 месяца майя 16 день индикта 8, на нем же прощенъ бысть отъ тяжкаго недуга и въсприим благословение». Але у списках, що відбивають *первісний* текст Житія, цей епізод відсутній. А в короткій редакції, крім того, кн. Михайло названий зовсім не Чернігівським, а *Оболенським*. Отже, вказана дата довіри викликати не може²¹. У цитованому написі рік та індикт не співпадають: 6694 (1186) р. припадав не на 8-й, а на 4-й індикт. Та й у травні 1186 р. Михайлу Всеволодовичу ніяк не виповнилося б і шести років, а цілком можливо, що він тоді взагалі ще не народився! Скоріш за все згаданий хрест поставив у XV ст. кн. Михайло (Іванович) Оболенський, далекий нащадок Михайла Чернігівського. Один же з редакторів Житія «перетворив» князя Оболенського на його предка, знаменитого князя Чернігівського, неправильно прочитавши або «скорегувавши» дату на хресті, який дійсно мав існувати в околицях Переяслава-Заліського.

* * *

Щодо подальшої біографії Михайла Всеволодовича, ми обмежимося лише фіксацією основних віх його політичної кар'єри, оскільки дана тема аж ніяк не обділена увагою в історіографії²².

У вересні 1206 р. Всеволод Чернігівський, зайнявши Київ, посадив сина у Переяславі; але ще тієї самої осені його вигнав звідти Рюрик Ростиславич²³. Після смерті батька у 1212 р., а, може, й раніше, Михайло мав отримати якийсь уділ у Чернігівській землі, можливо – Брянськ, який потім успадкував його син Роман. 31 травня 1223 р., у першій битві з монголами на р. Калці, загинув Мстислав II Святославич, вел. кн. Чернігівський. Після цього його племінник Михайло Всеволодович (який теж брав участь у тій битві) очолив рід Ольговичів і, відповідно, зайняв чернігівський стіл: уже у 1224 р. він з чернігівцями ходив до Торжка на допомогу Юрію Всеволодовичу, вел. кн. Володимиро-Суздальському²⁴. У 1225 і 1229 рр. Михайло Чернігівський князував також і в Новгороді Великому, а потім залишив там сина Ростислава, якого городяни вигнали від себе у грудні 1230 р.²⁵. У 1235 р., здобувши (разом із Ізяславом Мстиславичем) перемогу над київсько-галицькою коаліцією, Михайло Чернігівський посів княжий стіл у Галичі²⁶, хоча жодних вагомих прав на нього і не мав. Скоріше за все, саме тоді, за давньою традицією Ольговичів, Михайло відступив Чернігів наступному за старшинством родичу – двоюрідному брату Мстиславу Глібовичу.

Піку своєї політичної кар'єри Михайло Всеволодович досяг у 1237 р., коли йому вдалося зайняти великокняжий стіл у Києві; при цьому він зберіг за собою і Галич, де залишив сина Ростислава²⁷. Восени 1239 р. відбувся похід монголів на лівобережну Русь. Після того, як вони здобули й спалили Чернігів (18 жовтня)²⁸, Менгу-хан підійшов до Дніпра навпроти Києва, намагаючись «прелстити» Михайла та киян, але даремно²⁹. Тим не менш, Михайло залишатися у Києві не став і втік, слідом за сином Ростиславом (який перед тим втратив Галич), до Угорщини. Але угорський король, відмовившись видати свою доньку за Ростислава, «погна и прочь». Тоді Михайло з сином пішли до свого вуй, кн. Конрада Мазовецького, звідки вигнанець звернувся до галицько-волинських Романовичів – братів своєї дружини, вибачаючись за попередні образи та обіцяючи надалі з ними вже не ворогувати. Романовичі, прийнявши вибачення, «приведоста его из Ляховь»; самому Михайлу вони пообіцяли Київ, а Ростиславу дали Луцьк. Однак «Михаиль же, за страхъ татарьскый, не смѣ ити къ Киеву, Даниль же и Василко въдаста ему ходити по земли своей»³⁰.

Після того, як Михайло почув про здобуття Києва монголами (листопад 1240 р.), вони з сином знову подалися до Конрада Мазовецького, а звідти, дізнавшись про наближення монгольських військ, – ще далі на захід, до Слезії. Очевидно, руський князь мав намір з'єднатися з Генріхом II Благочестивим, який чекав на монголів під Легніцею. Але у м. Середа (суч. Сьрода-Сльонська, по-німецьки Ноймаркт), на півдорозі між Вроцлавом і Легніцею, з Михайлом трапилася біда: місцеві німці, довідавшись про багате майно князя, якого, вірогідно, прийняли за передовий монгольський загін, «избиша ему люди, и товара много отъяша, и унуку его убиша». До того ж «уже бо бяху татаре пришли на бой къ Аньдриховичю» (Легницька битва відбулася 9 квітня 1241 р.), через що Михайло повернувся до Конрада Мазовецького³¹.

У 1241 р., після відходу монгольських військ з Русі, Михайло Всеволодович нарешті повернувся до Києва «и живяше подъ Києвомъ въ островѣ, а сынъ его иде в Чернѣговъ Ростиславъ». Ростислав незабаром втрутився у боротьбу за Галич, на початку 1242 навіть ненадовго засів там, але тієї ж весни його «разгнаша татарове», які поверталися з Угорщини, натомість сам Ростислав утік до Угорщини. Наступного року він одружився-таки на дочці короля Бели³², після чого зостався в Угорщині вже назавжди († 1264). У 1243 р. Батий проголосив Ярослава Всеволодовича, вел. кн. Володимирського, «старѣи всѣм князем в Русскомъ языкѣ»³³. Без сумніву, саме тоді Ярослав отримав і Київ: у 1245 р. згадується, що «объдержашю Киевъ Ярославу бояриномъ своимъ Сѣковичемъ Дмитромъ»³⁴. Михайло ж був вимушений повернутися до Чернігова. У 1243/1244 р., довідавшись про одруження сина з угорською королівною, він «бѣже у Угры. Король же Угорскій и сынъ его Ростиславъ чести ему не сотвориша; онъ же розгнѣвался на сына, возвратися к Чернѣгову»³⁵.

У 1246 р. Михайло Всеволодович вирушив у свою останню, знамениту подорож до Батия – «прося у него волости своєї» (за недавно встановленим правилом, руські князі мали отримувати підтвердження на свої володіння від ординського правителя). Батий наказав Михайлу поклонитися «отець нашихъ закону». Князь відповів, що владу завойовників він визнає, але виконувати язичницьких обрядів не буде³⁶. За свідченням сучасника, папського посла Платона Карпіні, Михайло відмовився поклонитися зображенню Чингізхана, оскільки християнам цього не личить; не змінив князь свого рішення навіть після того, як Батий попередив його про неминучу смерть у такому разі³⁷. Михайла Всеволодовича було жорстоко вбито, разом з його вірним боярином Федором, у вересні 1246 р. (різні джерела подають числа 18, 20 та 23 вересня; найбільш вірогідним ми вважаємо останнє з них)³⁸. Цілком можливо, що «відмова від виконання обряду поклоніння ідолу Чингізхана стала лише приводом, за який зачепився хан, щоб усунути чернігівського князя». Зокрема, Батий міг бути невдоволеним західними зв'язками Михайла – з його сватом, королем Угорщини (якого монголи так і не змогли підкорити своїй владі), а також, вірогідно, навіть із самим папою Римським³⁹.

Як відомо, біографія Михайла Всеволодовича мала, так би мовити, і «посмертне» продовження. Вже його дочка, княгиня Марія Ростовська († 1271), та онуки, кн. Борис і Гліб Васильковичі Ростовські побудували на честь Михайла спеціальну церкву, встановивши його пам'ять 20 вересня⁴⁰. Але офіційна канонізація Михайла Чернігівського, як загальноруського святого, була здійснена лише в 1547 р. У 1578 р., за наказом царя Івана Грозного, мощі Михайла Всеволодовича було перенесено з чернігівського Спаського собору до Москви, де перепоховано у спеціально збудованому на Іванівській площі Кремля соборі Чернігівських чудотворців. У 1681 р. цю будівлю розібрали, мощі перенесли до Архангельського собору, а в 1683 р. повернули вже до нового храму, зведеного над Тайницькими воротами. У 1769 р. й цю будівлю призначили до знесення, і тоді ж виявилось, що у мідній гробниці зберігалися рештки одного кн. Михайла, без боярина Федора. Наступного року мощі перенесли до Стретенського собору, а в 1774 р. – до Архангельського, родової усипальниці московських великих князів та царів; там вони знаходяться і понині (хоча протягом ХХ ст. не раз переміщувалися з місця на місце). Мідна рака з останками святого князя вміщена у дерев'яну, виготовлену 1688 р. на замовлення одного з його нащадків – боярина кн. Я. М. Одоевського⁴¹.

* * *

З літописних даних відомо, що дружиною Михайла Всеволодовича була сестра галицько-волинських Романовичів: у 1240 р. її захопив у полон Ярослав (Всеволодович або Ингварович, кн. Луцький), але на прохання Романовичів віддав їм сестру, а ті повернули її чоловікові, якого «приведоста» з Польщі⁴². Сином Михайла та Романівни був Ростислав, вуями (братами матері) якого зветься Романовичі у 1241 р.⁴³ Відомо, що «постриги» Ростислава відбулися у Новгороді 1230 р.⁴⁴; цей обряд звичайно проводився у трирічному віці⁴⁵, а отже, Ростислав народився близько 1227 р. Судячи з цього, його мати мала бути дочкою Романа Галицького від його другого шлюбу, укладеного наприкінці 1190-х рр., і ледве чи не *молодшою* сестрою Данила та Василька (народилися у 1201 та 1203 рр.). З іншого боку, дочка Михайла Всеволодовича (Марія) вийшла заміж узимку 1227/28 р., а в липні 1231 р. народила старшого сина⁴⁶, тобто сама народилася десь у межах 1210 – 1214 рр. Отже, можна констатувати наступні факти. 1) Різниця між датами народження Марії та Ростислава становила близько 15 років. 2) Мати Марії не могла бути дочкою Романа Галицького від другого шлюбу, якою, скоріш за все, була мати Ростислава. Вже ці факти дозволяють висунути припущення про те, що Марія та Ростислав були народжені від різних дружин Михайла Всеволодовича. І це припущення підтверджується деякими даними, що стосуються іншого Михайлового сина, кн. Романа Брянського.

Відомо, що у 1263 р. Роман Брянський видав свою четверту дочку, Ольгу, заміж за Володимира Васильковича, кн. Володимиро-Волинського⁴⁷. Вже Г. О. Власєв звернув увагу на те, що якби Роман Брянський був сином Михайла Всеволодовича та Романівни, то він доводився б (по матері) двоюрідним братом Володимиру Васильковичу, а шлюб між двоюрідними дядьком та племінницею є досить сумнівним (за церковним канонам

– взагалі неможливим). Власєв пояснював даний факт тим, нібито Роман Брянський взагалі належав до роду кн. Смоленських, а не чернігівських Ольговичів⁴⁸. За думкою Р. О. Беспалова, Роман Брянський також не міг бути сином Михайла Всеволодовича, але походив, напевне, все-таки з династії Ольговичів⁴⁹.

Ми ж з такими версіями погодитися не можемо (їм суперечать деякі факти, які розглядати тут не місце) і вважаємо, що пояснення має бути іншим: Роман був сином Михайла Чернігівського, але не від дочки Романа Галицького, а від першого, невідомого за іншими джерелами шлюбу. Оскільки Роман Брянський у 1263 р. мав аж чотирьох дочок, *молодшу* з яких тоді вже видав заміж, а також не менше ніж двох синів (Михайла та Олега), приблизно-правдоподібні розрахунки показують, що він мав народитися раніше за Ростислава Михайловича, скоріш за все – не пізніше початку 1220-х рр. Нарешті, варто пам'ятати, що давньоруські князі, як правило, вступали у перший шлюб у досить юному віці, а близько 1227 р., коли народився Ростислав Михайлович (звичайно вважається старшим сином Михайла), його батькові було вже близько сорока років.

Дружина Михайла Всеволодовича, дочка Романа Галицького, в історіографії ХХ ст. звичайно зветься Оленою – на підставі запису Любецького синодика. Хоча Р. В. Зотов, через не зовсім ясну стилізацію цієї пам'ятки (де ім'я Михайла повторено двічі), вважає, що кн. Михайло, чоловік Олени – це особа, окрема від великого князя Михайла Всеволодовича, можливо, один з його молодших синів, Мстислав Карачевський⁵⁰. Дане питання роз'яснює більш давній і достовірний Введенсько-Печерський пом'яник, де після вел. кн. Михайла Всеволодовича читаємо: «Князя *Михайловы*. Кн(я)гиню *Євдокію*»⁵¹. Отже, дружина Михайла Всеволодовича насправді звалася Євдокією. Але чи була вона дочкою Романа Галицького, чи, може, ще першою дружиною Михайла, матір'ю Марії та Романа Брянського, точно сказати неможливо.

Крім Марії, ще однією дочкою Михайла Всеволодовича, напевне, була Феодулія, у чернецтві св. Єфросинія Суздальська. Про її існування нам відомо лише з легендарного Життя, написаного аж у ХVІ ст. Тут повідомляється, що Феодулія мала вийти заміж за кн. Суздальського Міну Іоанновича, нащадка варяга Шимона (!), але через раптову смерть нареченого постриглася у черниці у Суздалі⁵². В історіографії Феодулія небезпідставно вважається нареченою Федора, старшого сина Ярослава Всеволодовича, кн. Переяслав-Суздальського, який раптово помер у Новгороді, посеред весільних приготувань, 10 червня 1233 р.: «сватба пристроена, меды изварены, невѣста приведена, князи позвани; и бысть въ веселия мѣсто плачь и сѣтование за грѣхы наша»⁵³.

Нарешті, родоводи ХVІ ст. приписують Михайлу Чернігівському ще трьох молодших синів – Семена Глухівського й Новосильського, Мстислава Карачевського та Юрія Таруського. У новітній історіографії ці пізні дані ставляться під сумнів⁵⁴, і не зовсім безпідставно; але це вже є темою окремого дослідження.

1. ПСРЛ. – М., 2004. – Т. XXV. – С. 119, 121, 136.

2. Родословная книга князей и дворян российских и выезжих... – М., 1787. – Ч. I. – С. 179; Лихачев Н. П. Государев родословец и Бархатная книга. – СПб., 1900. – С. 6-8. Втім, тут батьком Михайла правильно названий Всеволод *Чермний*, але він помилково показаний сином Святослава Ольговича, а не його племінника Святослава Всеволодовича, як було насправді.

3. Журавель А. В. Происхождение князя Михаила Всеволодовича Черниговского // Из истории Брянского края: материалы юбилейной историко-краеведческой конференции. – Брянск, 1995; Журавель А. В. Михаил Черниговский: соотношение жизни и жития // Святой князь Михайло Чернігівський та його доба. – Чернігів, 1996. – С. 15-19. Електронна версія: <http://www.hrono.ru/statii/2003/muchenik.html>.

4. Татищев В. Н. История российская с самых древнейших времен. – М., 1774. – Кн. III. – С. 433, 435.

5. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.;Л. 1950. – С. 64.

6. ПСРЛ. – М., 2001. – Стб. 435; М., 2004. – Т. XXV. – С. 108.

7. Клосс Б. М. Избранные труды. – М., 2001. – Т. II. – С. 374-404.

8. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.;Л. 1950. – С. 73-74.
9. Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 101.
10. ПСРЛ. – М., 2001 [СПб., 1908]. – Т. II. – Стб. 612. Літочислення тут на одиницю нижче березневого, як це видно з порівняння з Новгородським I літописом, тобто 6686 р. слід виправити на 6687-й березневий (Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. – М., 1963. – С. 200).
11. Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 101, 102.
12. Синопис или краткое описание от различных летописцев... – СПб., 1798. – С. 117.
13. Татищев В. Н. История российская с самых древнейших времен. – М., 1774. – Кн. III. – С. 234.
14. Див. напр.: Толочко А. «История российская» Василия Татищева: источники и известия. – М.;К., 2005. – С. 21-22.
15. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 612.
16. ПСРЛ. – СПб., 1843. – Т. II. – С. 317.
17. Максимович М. А. О создании киевской церкви св. Кирилла // Собрание сочинений. – К., 1877. – Т. II. – С. 161-165, 170-171.
18. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври // Лаврський альманах. – К., 2007. – Спецвипуск 7. – С. 17; Синодик Любецького Антонієвського монастиря. – Чернігов, 1902 (факсимільне видання). – Арк. 17.
19. О. Бальцер і приймає датою народження князівни 1164 р., але лише на тій підставі, що пізніше цього року вона народитися нібито не могла, оскільки вийшла заміж у 1178 (потрібно 1179) р. (Balzer O. Genealogia Piastów. – Kraków, 1895. – S. 8, 259. Але шлюби князівень відбувалися і в більш ранньому віці.
20. Див. також: Павленко С. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. – Чернігів, 1996. – С. 6-7 (дослідник вважає датою народження Михайла кінець 1180-х рр.).
21. Федотова М. А. Краткая редакция Жития Никиты Столпника Переяславль-ского // Труды Отдела древнерусской литературы. – СПб., 2004. – Т. LV. – С. 290, 292, 294-295, 299.
22. Див. напр.: Павленко С. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. – Чернігів, 1996; збірку статей: Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. – Чернігів, 1996, і т. д. (деякі пізніші роботи вказано нижче).
23. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 105. Ім'я сина Всеволода не вказане, але, крім Михайла, інших його синів ми не знаємо.
24. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.;Л. 1950. – С. 64; Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. – М., 1963. – С. 268-269.
25. Там само, с. 64, 68-70.
26. Там само, с. 74. М. Димник чомусь вважає, що після перемоги над Данилом, у травні 1235 р., Михайло зайняв Київ, де й сидів до вересня того ж року, коли перебрався до Галича, а Київ відступив Ізяславу Мстиславичу (Димник М. Борьба за Галич между Даниилом Романовичем и Михаилом Всеволодовичем (1235 – 1245 гг.) // *Rossica antiqua*. – 2013. – № 1. – С. 59, 62). Але жодних підстав для такого висновку джерела не дають.
27. Галицько-Волинський літопис. – С. 98. Тут говориться, що у Києві сів Ярослав Суздальський, але, не маючи змоги його держати, пішов до Суздаля, після чого Києвом заволодів Михайло. Ярослав пішов з Новгорода до Києва у 6744 р. (Новгородская первая летопись... – С. 74), тобто не пізніше зими 1236/37 р. Сидів він у Києві, як впливає зі смислу Галицького літопису, досить недовго; тому прихід туди Михайла слід відносити до 1237, може, навіть кінця 1236 р.: під час монгольської навали Ярослав, як добре відомо, знаходився вже на півночі. У пізньому Воскресенському літописі повідомляється, що на початку 1238 р. Ярослав сів у Володимирі-Суздальському, прийшовши туди з Києва, де після цього сів Михайло (ПСРЛ. – СПб., 1856. – Т. VII. – С. 143-144). Але це, безперечно, лише «авторський здогад» пізнього редактора: у найдавнішому Лаврентіївському літопису, і навіть зведеннях XV – початку XVI ст., даного уточнення немає (ПСРЛ. – Т. I. – Стб. 467; Т. XVIII. – С. 59; Т. XXV. – С. 130).

28. ПСРЛ. – М., 2004. – Т. XXV. – С. 130, та інші літописи. Псковський літопис уточнює, що Чернігів було здобуто 18 жовтня у вівторок (Псковские летописи. – М., 1955. – Вып. 2. – С. 79). Вказане число та день неділі дійсно співпадали у 1239 р.

29. За даними деяких пізніх джерел, Михайло навіть наказав вбити татарських послів. Але ця деталь, без сумніву, є літературним «додатком», що з'явився, скоріш за все, лише у 1470-х рр. (Горский А. А. Гибель Михаила Черниговского в контексте первых контактов русских князей с Ордой // Средневековая Русь. – М., 2006. – Вып. 6. – С. 144-148; Майоров А. В. Повесть о нашествии Батые в Ипатьевской летописи. Ч. I // Rossica antiqua. – 2012 – № 1. – С. 80-84).

30. Галицько-Волинський літопис. – С. 100-101. За північно-руськими літописами, Михайло втік з Києва у 6748 (1240) р. (ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 131). Однак більш детальне події викладає Галицький літопис, за яким вже *після* втечі Михайла до Угорщини Ярослав полонив його жінку й здобув Каменець (ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 782-783). А за тими ж північно-руськими зведеннями, це сталося ще у 6747 (1239/40) р. (ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 130; Т. I. – Стб. 469). Напевне, правильну послідовність подій подає Галицький літопис, а північно-руське повідомлення про появу навпроти Києва Менгу-хана та втечу Михайла носить *вступний* характер до основної оповіді про здобуття Києва у 6748 (1240) р. Тим більше, що за Галицьким літописом Менгу-хан наблизився до Києва, залишаючись ще на лівому боці Дніпра, відразу після здобуття Чернігова – 18 жовтня 1239 р. (див. вище), – а між втечею Михайла та здобуттям Києва пройшло досить багато часу. Осінь 1239 р. як дату втечі Михайла приймає і М. С. Грушевський (Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. – 1901. – Т. XLI. – С. 28-29).

31. Галицько-Волинський літопис. – С. 101; Майоров А. В. Михаил Черниговский в Силезии и битва под Легницею // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2015. – № 2. – С. 23-35.

32. Галицько-Волинський літопис. – С. 102-105; Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. – С. 30-31.

33. ПСРЛ. – М., 2001. – Т. I. – Стб. 470.

34. Галицько-Волинський літопис. – С. 102-109.

35. Галицько-Волинський літопис. – С. 105; Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. – С. 31.

36. Галицько-Волинський літопис. – С. 105.

37. Плато Карпини Д. дель. История монгалов. – М., 1957. – С. 29.

38. За найдавнішим Лаврентіївським літописом та деякими іншими – 20 вересня 6754 (1246) р. (ПСРЛ. – Т. I. – Стб. 471). За житійним «Сказанням» 2-ї половини XIII ст. – 20 вересня 6753 (1245) р. (Серебрянский Н. Древне-русские княжеские жития. Тексты – М., 1915. – С. 58). За Новгородським I літописом молодшого ізводу – 18 вересня 6753 р., але потім наводиться переробка церковного «Сказання» з датою 20 вересня (Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С. 298, 303). У Софійському I літопису – 23 вересня 6753 р. (ПСРЛ. – М., 2000. – Т. VI. – Вып. 1. – Стб. 325), те ж число – у деяких списках Новгородського IV літопису, але рік явно хибний – аж 6755-й ПСРЛ. – М., 2000. – Т. IV. – Ч. 1. – С. 229, прим. 41). Правильним роком, без сумніву, є 6754-й березневий, оскільки Михайла вбито тієї ж осені, що і Ярослава Всеволодовича, за даними Плато Карпини – саме 1246 р. (Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. – М., 1963. – С. 111-112). Що ж до числа, то надати перевагу якомусь з варіантів ми не беремося. Зазначимо лише, що двоскладова цифра 23 (КГ) має певну перевагу перед 20 (К), яка могла утворитися через втрату другої літери-цифри; «розширення» ж односкладової первісної цифри К (20) до двоскладової, здається, не мало жодного смислу.

39. Павленко С. Князь Михайло Чернігівський... – С. 34-37; Горский А. А. Гибель Михаила Черниговского в контексте первых контактов русских князей с Ордой // Средневековая Русь. – М., 2006. – Вып. 6. – С. 138-154, особливо 144, 148.

40. Серебрянский Н. Древне-русские княжеские жития. Тексты – М., 1915. – С. 51.

41. Панова Т. Д. Кремлевские усыпальницы. – М., 2003. – С. 84-86.

42. Див. прим. 30.

43. Галицько-Волинський літопис. – С. 102-109.
44. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950. – С. 69.
45. Судячи з відомих нам дат народження та постригів синів Всеволода Юрійовича, вел. кн. Володимиро-Суздальського, наприкінці XII ст. (ПСРЛ. – Т. I. – Стб. 408-409, 411).
46. ПСРЛ. – Т. I. – Стб. 450, 457.
47. Галицько-Волинський літопис. – С. 128; це сталося одного року з вбивством Міндовга Литовського, тобто у 1263 р.
48. Власев Г. А. Потомство Рюрика. Материалы для составления родословий. – СПб., 1906. – Т. I. Князя Черниговские. – Ч. 1. – С. 28-30.
49. Беспалов Р. А. «Новое потомство» князя Михаила Черниговского по источникам XVI – XVII веков (к постановке проблемы) // Проблемы славяноведения. – Брянск, 2011. – Вып. 13. – С. 72-74.
50. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – С. 68; критика цього погляду: Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993 [Львів, 1905]. – Т. III. – С. 569.
51. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври // Лаврський альманах. – К., 2007. – Спецвипуск 7. – С. 17. Ще одне ім'я Михайлової дружини, Феофанія, наводить нібито з Київського синодика архієпископ Філарет Гумілевський. Але Зотов справедливо зазначив, що в даному випадку Філарет просто спутав Михайла Всеволодовича з іншим вел. кн. Михайлом – Олегом Святославичем, який дійсно був одружений на Феофанії (Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 67).
52. Клосс Б. М. Избранные труды. – М., 2001. – Т. II. – С. 374-404.
53. Новгородская первая летопись... – С. 72. Див. про це напр.: Павленко С. Князь Михайло Чернігівський... – С. 20-21.
54. Беспалов Р. А. «Новое потомство» князя Михаила Черниговского по источникам XVI – XVII веков (к постановке проблемы) // Проблемы славяноведения. – Брянск, 2011. – Вып. 13. – С. 63-97.

В статтє критикуєтєя версія А. В. Журавля, согласно которой Михаил Черниговский был сыном не Всеволода III Святославича Чермного (Красного), великого князя Черниговского и Киевского, а Всеволода Святославича, князя Трубчевского. Доказывается, что Михаил всё же был сыном Всеволода Чермного и Анастасии, дочери Казимира II Справедливого, князя Польского, а родился в середине 80-х – начале 90-х гг. XII века. Также автор считает, что Михаил Всеволодович был женат дважды: от первого брака с неизвестной родились его сын Роман и дочь Мария, а также, вероятно, Феодулия; от второго, с дочерью князя Романа Галицкого – сын Ростислав и, возможно, другие сыновья, приписываемые Михаилу только родословными XVI в.

Ключевые слова: Михаил Всеволодович, Всеволод Чермный, Всеволод Трубчевский, династия Ольговичей, Конрад Мазовецкий, Роман Брянский, Введенско-Печерский помянник.

Stanislav Kelembet. Mikhail Vsevolodovich, Grand Prince of Chernigov and Kiev: some questions of origin, biography and family composition.

The article criticizes A.V. Zhuravl's version where Mikhail of Chernigov was not the son of Vsevolod III Svyatoslavich the Red, Grand Prince of Chernigov and Kiev, but he was the son of Vsevolod Svyatoslavich, Prince of Trubchevsk. It is proved that Mikhail was the son of Vsevolod the Red and Anastasia, the daughter of Casimir II the Just, the Polish prince, and was born in the mid 80's – early 90-ies of XII century. The author also believes that Mikhail of Chernigov was married twice: from his first marriage with an unknown woman his son Roman and daughter Maria were born, and probably Theodoulia; from his second marriage to the daughter of Prince Roman Galitsky – Rostislav the son and perhaps other sons were born. These other sons were referred to Mikhail only to the XVI century pedigrees.

Keywords: Mikhail Vsevolodovich, Vsevolod the Red, Vsevolod of Trubchevsk, dynasty of Olegoviches, Conrad of Masuria, Roman of Bryansk, Pechersk-Vvedensky potyannik.